

Agnes Kolga

Tallinna ülikooli eesti keele
ja kirjanduse õpetaja magistrant

Hääldusmõtted 7

Jürist ei jäksa jälutada

Sõna *palatalisatsioon* on eesti keeles enamasti seostatud nähtusega, kus konsonandi hääldus peeneneb /i/ või /j/-i mõjul, näiteks peeneneb /l/ sõnas *palju* või /n/ sõnas *pani* (Asu jt 2016). Palatalisatsioon ei piirdu aga ainult konsonantidega, vaid võib juhtuda ka vokaalidega. Täielik palatalisatsioon seisneb nimelt selles, et keel liigub hääldades ettepoole kõva suulae poole, ja tagavokaalide (nt /u/, /o/, /ɑ/) puhul tähendab see vokaali eespoolsemaks muutumist. (Bateman 2011) Eesti keeles on täheldatud, et primaarsed tagavokaalid /ɑ/, /o/ ja /u/ palataliseeruvad ehk muutuvad eespoolsemaks /j/-i järel (Asu, Teras 2009). See tähendab, et *a* hääldub otsekui *ä*, *o* nagu *ö* ning *u* nagu *ü*, seega näiteks sõnade *jagunema*, *juba* ja *jott* asemel öeldakse *jägunema*, *jüba*, *jött*. Seekordsetes hääldusmõtetes tutvustan oma bakalaureusetööd¹, milles uurisin, kui sage on vokaalide palataliseerumine /j/-i järel ja mis seda mõjutada võib.

Kogusin eesti keele spontaanse kõne foneetilisest korpusest (EKSKFK) kokku kõik täistähenduslikud *ja-*, *jo-* ja *ju-*algulised sõnad, kus lühike tagavokaal asub konsonantide vahel, näiteks *juhul*, *jutt*, *jonn*, *jope*, *jalg* ja *jaksama*. Vokaalide ees- või tagapoolsust analüüsisin kõneanalüüsiprogrammiga Praat (Boersma, Weenink 2021). Vokaalide omadusi (näiteks nende kõrgust, ees- või tagapoolsust, huulte ümardatust) näitavad erinevad resonantssagedused ehk formandid. Et selgitada välja vokaalide ees- või tagapoolsus, tuleb vaadata nende vokaalide teist formanti (F_2).

¹ Kolga, Agnes 2021. Eesti keele primaarsete tagavokaalide palatalisatsioon *j*-i järel. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/74468>

(Asu jt 2016) Võttes arvesse eesti keele vokaalide akustilisi omadusi, mis on kindlaks tehtud varasemate uuringutega (nt Eek, Meister 1998), määrasin kriteeriumid, mille järgi vokaalide ees- või tagapoolsust hinnata. Kui vokaali teise formandi väärtus oli alla 1200 Hz, lugesin selle häälduse tagapoolseks, sest nii isoleerituna kui ka loetud kõnes hääldatult on eesti keele primaarsete tagavokaalide teise formandi väärtus osutunud sellest väiksemaks. Kui teise formandi väärtus oli üle 1400 Hz, märkisin vokaali eespoolseks, sest eesvokaalide F2 väärtused on sellest suuremad. Vahepealseks märkisin need juhud, kui teise formandi väärtus jäi vahemikku 1200–1399 Hz – see tähendas, et tagavokaal oli küll muutunud eespoolseks, kuid omaduste poolest mitte päris eesvokaaliks. Tabelist on näha, milline oli erinevate vokaalivariantide osakaal.

Tabel. Tagavokaalide häälduse osakaalud protsentides

Vokaal	Tagapoolne hääldus	Vahepealne hääldus	Eespoolne hääldus
/a/	11,5	35	53,5
/o/	38,5	35,9	25,6
/u/	31,5	34	34,5
Keskmine tulemus	25,2	34,4	40,4

Selgus, et *ja-*, *jo-* ja *ju-* algulistel sõnadel muutuvad tagavokaalid eespoolsemaks kolmveerandil juhtudest (eespoolne ja vahepealne variant on kokku 74,8%). Kõige sagedamini (88,5%) muutus eespoolsemaks /a/, mis on ka muidu teistest primaarsetest tagavokaalidest eespoolsema hääldusega (Asu jt 2016). /u/ muutus eespoolsemaks 68,5% kõigist kordadest ning /o/ 61,5% kõigist kordadest. Analüüsist järeldasin, et tagavokaalide palatalisatsiooni mõjutavad peamised tegurid on suhtlussituatsioon, kõneleja sugu ja vokaalile järgnev konsonant.

Suhtlussituatsioon jaguneb eesti keele spontaanse kõne foneetilises korpuses kaheks: dialoogid ja monoloogid. Dialoogides muutusid tagavokaalid eespoolsemaks sagedamini (78%) kui monoloogides (61%). See läheb kokku koartikulationiteooria ühe põhimõttega, et kõne eesmärk on eelkõige edukas kommunikatsioon ja võimaluse korral hoitakse kõneledes energiat kokku ning ollakse hääldades hooletumad, ebatäpsemad (Farnetani, Recasens 2006). Dialoogides ei moodustata seega sõnu või

häälikuid nii korralikult kui monoloogides ja hääldus varieerub suurema tõenäosusega.

Kõneleja sugu mõjutab ainult /ɑ/ palataliseerumist: /ɑ/ muutus eespoolsemaks meeste kõnes 76% ning naiste kõnes 99%. /o/ ja /u/ hääldus seevastu ei sõltu kõneleja soost, sest nii meeste kui ka naiste kõnes palataliseerusid need peaaegu sama sageli. Nimelt muutus /o/ eespoolsemaks meeste kõnes 60% ja naiste kõnes 62%, /u/ meeste kõnes 65% ja naiste kõnes 71,5%. Seega muutub /ɑ/ naiste kõnes peaaegu alati eespoolseks, meeste kõnes umbes kolmveerandil kordadest ning /u/ ja /o/ hääldus ei olene kõneleja soost, sest palataliseerumine on meeste ja naiste kõnes sarnase sagedusega.

Tagavokaali eespoolsemaks muutumist võib mõjutada ka järgnev konsonant. Alati muutusid tagavokaalid eespoolseks palataliseeritud konsonantide ees, seega hääldatakse näiteks *jonnima* > *jönnima*, *jutti* > *jütti* ja *janti* > *jänti*. Ka alveolaarid (häälikud, mille hääldamisel viiakse keel vastu hambasompe) soodustavad vokaalide palatalisatsiooni: tagavokaalid muutusid eespoolsemaks [t] järel 89%, [r]-i järel 86% ning [l]-i järel 82% juhtudest, näiteks *jutu* > *jütu*, *jurist* > *jürist*, *jura* > *jüra*, *joru* > *jöru*, *julge* > *jülge*, *jalutama* > *jälutama*. Velaari (hääliku, mille hääldamisel viiakse keel vastu pehmet suulage või selle poole) [k] ees muutusid vokaalid eespoolsemaks 89% juhtudest: *Juku* > *Jüku*, *jaksama* > *jäksama*, *Jakob* > *Jäkob*, *jagunema* > *jägunema*.

Mõnevõrra vähem mõjutavad palataliseerumist larüngaal (kõris moodustatud häälik) [h] ja bilabiaal (mõlema huule abil moodustatav häälik) [m]: tagavokaal palataliseerus nende ees 66% kordadest, näiteks *juhul* > *jühul*, *juhtuma* > *jühtuma*, *jahe* > *jähe*, *jama* > *jäma*, *jumal* > *jümal*. Samades sõnades säilis aeg-ajalt ka vokaali tagapoolsus. Kõige vähem mõjutas vokaalide eespoolsemaks muutumist bilabiaal [p], mille ees muutus tagavokaal eespoolsemaks 45% juhtudest, näiteks võidakse ligi poolel kordadel hääldada *jube* > *jübe*, *jupp* > *jüpp* ja *jope* > *jöpe*.

Niisiis on tagavokaalide palataliseerumine /j/-i järel eesti keeles sagedane nähtus: see juhtub ligi kolmveerandil kordadest. Soodustavad tegurid on suhtlussituatsioon (dialoogides palataliseeruvad tagavokaalid sagedamini kui monoloogides) ja järgnev konsonant (rohkem palataliseeruvad tagavokaalid peenenenud konsonantide ning [t], [r]-i, [l]-i ja [k] ees, aga harvemini [h], [m]-i ja [p] ees). /ɑ/ palataliseerumist mõjutab ka

kõneleja sugu: naiste kõnes juhtub see 99% kordadest, meeste kõnes 76% kordadest. Lugeja saab siis edaspidi enda ja teiste hääldust tähele pannes märgata, et tagavokaale hääldatakse tõepoolest *ja-*, *jo-* ja *ju-*algulistest sõnades veidi teistmoodi, kui kirjutatakse: *janu* asemel *jänu*, *just* asemel *jüst*, *jaksama* asemel *jäksama* ja nii edasi.

Viidatud kirjandus

- Asu jt 2016 = Asu, Eva Liina, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu, Pire Teras 2016. Eesti keele hääldus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Asu, Eva Liina, Pire Teras 2009. Illustrations of the IPA. Estonian. – Journal of the International Phonetic Association 39(3), 367–372.
- Bateman, Nicoleta 2011. On the Typology of Palatalization. – Language and Linguistics Compass 5(8), 588–602.
- Boersma, Paul & Weenink, David 2021. Praat: doing phonetics by computer [arvutiprogramm]. Versioon 6.1.42. <http://www.praat.org/>.
- Eek, Arvo, Einar Meister 1998. Quality of standard Estonian vowels in stressed and unstressed syllables of the feet in three distinctive quantity degrees. – Linguistica Uralica XXXIV(3), 226–233.
- EKSKFK = Eesti keele spontaanse kõne foneetiline korpus; <http://www.murre.ut.ee/otsing/ekskfk.php>.
- Farnetani, Edda, Daniel Recasens 2006. Coarticulation models in recent speech production theories. – Coarticulation: Theory, data and techniques. Ed. William J. Hardcastle, Nigel Hewlett. Cambridge: Cambridge University Press, 31–65.

OK